

FARG‘ONA VODIYSIDA ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATINING IJTIMOY-DEMOGRAFIK OQIBATLARI (XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

Paxriddinov Umidjon Mo‘minovich

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Farg‘ona davlat universiteti akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysining geografik xususiyatlari, Qo‘qon xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va Farg‘ona viloyatining tashkil etilishi jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek, chor hukumatining ko‘chirish siyosati, rus aholisining o‘lkaga joylashtirilishi, yer-suv munosabatlaridagi o‘zgarishlar hamda mahalliy aholi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko‘rsatgan ta’siri ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari mustamlakachilik siyosatining mintaqaning etnik tarkibi, demografik rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatganligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, Qo‘qon xonligi, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, ko‘chirish siyosati, rus qishloqlari, demografik jarayonlar, yer-suv munosabatlari, Kaufman, Turkiston general-gubernatorligi.

Аннотация. В статье анализируются географические особенности Ферганской долины, процесс завоевания Кокандского ханства Российской империей и образование Ферганской области. Особое внимание уделяется переселенческой политике царского правительства, размещению русского населения в регионе, изменениям в земельно-водных отношениях и их влиянию на социально-экономическую жизнь местного населения. Исследование показывает, что колониальная политика Российской империи оказала существенное влияние на этнодемографические процессы и общественные отношения в регионе.

Ключевые слова: Ферганская долина, Кокандское ханство, Российская империя, колониальная политика, переселенческая политика, русские поселения, демографические процессы, земельно-водные отношения, Кауфман, Туркестанское генерал-губернаторство.

Abstract. This article analyzes the geographical features of the Fergana Valley, the conquest of the Kokand Khanate by the Russian Empire, and the establishment of the Fergana Region. Particular attention is paid to the Tsarist resettlement policy, the settlement of Russian populations in the region, changes in land and water relations, and their impact on the socio-economic life of the local population. The study demonstrates that Russian colonial policy significantly influenced the ethnic composition, demographic development, and social relations of the region.

Keywords: Fergana Valley, Kokand Khanate, Russian Empire, colonial policy, resettlement policy, Russian settlements, demographic processes, land and water relations, Kaufman, Turkestan Governor-Generalship.

Rossiya 1847-1866-yillarda Qo‘qon va Buxoro xonliklariga qarashli bir necha shahar, qishloq va cho‘llarni bosib oldi. 1865-yilda Toshkent shahri bosib olindi va u mintaqa markaziga aylandi. Endi general Chernyayev boshchiligida tuzilgan Turkiston o‘lkasi bosqinchilarning mintaqada yuritmoqchi bo‘lgan mustamlakachilik siyosati talablariga javob bera olmay qoldi. Ayniqsa, bu o‘lkaning uzoq masofadagi Orenburg general-gubernatorligiga bo‘ysundirilishi bir qancha qiyinchiliklarga sabab bo‘ldi. Rus davlatiga o‘z bosqinchilik urushlarini davom ettirib, mustamlakachilik siyosatini hayotga izchillik bilan tatbiq etish uchun mustahkam va takomillashgan ma‘muriy tizim zarur edi.

1867-yil 2-iyuldan boshlab alohida Turkiston general-gubernatorligi tuzilib, general-adyutant K. P. Kaufman boshliq etib tayinlandi, Toshkent uning poytaxti bo‘ldi. Shundan so‘ng butun urush harakatlari Toshkent orqali amalga oshiriladigan bo‘ldi. Kaufman Podsho Rossiyasining bosqinchilik siyosatini davom ettirib, 1868-yilda Buxoro va 1873-yilda Xiva xonliklarini bosib olib, ularni rus davlatining vassaliga aylantirdi. Shu tariqa, O‘rta Osiyoning asosiy qismi Rossiya tomonidan bosib olinib, navbatda Qo‘qon xonligini tugatish masalasi Podsho Rossiyasi hukumati oldida ko‘ndalang bo‘lib turardi¹.

1868-yilning 13-fevral kuni Turkiston general-gubernatorligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida shartnoma imzolandi². Unga ko‘ra, xonlikning barcha shahar va qishloqlarida Rossiya savdogarlari uchun bemalol savdo-sotiq bilan shug‘ullanish imkoni berildi. Garchand mazkur bitimda asosan savdoga doir masalalar nazarda tutilgan bo‘lsa-da, lekin uning qabul etilishi Qo‘qon xonligining siyosiy jihatdan ham Rus davlatiga qaramligini ta‘minladi.

1875-yilning 22-iyulida Xudoyorxon Qo‘qonni tark etadi. Rus qo‘shinlari himoyasida Xo‘jandga yetib boradi. So‘ngra Toshkentga kelgach, xalq hisobiga to‘plagan xazinasini tortib olinadi va o‘zi 11 kishi bilan Orenburgga surgun qilinadi³.

Qo‘qon xonligidagi xalq harakatlari va Xudoyorxonning qochishi orqasida yuzaga kelgan og‘ir vaziyat rus hukumatiga qo‘l keldi. Bu vaqtda Yettisuvda turgan Kaufman darhol Toshkentga qaytib, xonlikni bosib olish choralari ko‘rdi.

¹ Sharafiddinov A., Alimova N. Farg‘ona vodiysi chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida (o‘quv-uslubiy ko‘rsatma). Farg‘ona, Super-Print, 2011.13-bet.

² Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, Sharq, 2000.146-bet.

³ Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, Sharq, 2000.154-155-betlar.

1875-yil 20-avgustda Kaufman o'sha qo'shin bilan Xo'janddan chiqib, Qo'qon yo'li bo'ylab yurdi, 40 chaqirim yo'l bosgandan keyin Mahram istehkomiga duch kelib, uni bosib olishga kirishdi. 1875-yil 22-avgustda shaxsan Kaufman qo'mondonligida qo'shin Mahramning orqa tomonidan hujum boshladi, bu jangda qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchradi.

Mahramdagi mag'lubiyat xonlik taqdirini uzil-kesil hal qilgan omillardan biri hisoblanadi⁴.

1876-yilning fevralida Podsho Rossiyasi hukumati Qo'qon xonligini butunlay tugatib Qo'qon xonligi hududida Farg'ona viloyatini tashkil etadi.

Rossiya imperiyasi boshqaruv apparati Turkiston o'lkasini bosib olgach, mustamlakachilik siyosatlarida o'z oldilariga bosh maqsad qilib ruslashtirish siyosatini qo'ydilar. Bu boradagi eng muhim va boshlang'ich qadam Rossiya hududlaridagi xalqlarni Turkiston yerlariga ko'chirishdan iborat bo'ladi. Chorizmning ko'chirish siyosatining mohiyati shundan iborat ediki ko'chirma xo'jaliklar uchun yer fondi mahalliy xalqning yerga bo'lgan huquqlarini o'taketgan darajada buzish yo'li bilan tuzilgan Rossiyadan dehqonlarni u yerga ko'chirish esa, chekka o'lkalarni ruslashtirish maqsadini ko'zlab millatchilik tamoyili asosida amalga oshirilgan⁵. Shuning uchun ham 1886-yildagi "Nizom"da rus manzilgohlari qurishga alohida e'tibor qaratilgandi. Nizomda aytilishicha, hukumat tasarrufida qolayotgan bo'sh turgan davlat yerlariga "ularga rus aholisini joylashtirishda muhim ahamiyatga" ega bo'lgan. O'lkaning ular kelib joylashishi mumkin bo'lgan joylarini belgilab berish esa general-gubernator ixtiyorida qoldirilgan edi⁶.

Rossiya imperiyasi generallari ham, siyosatchilari ham shuni yaxshi bilar edilarki, faqat harbiy kuch, Markaziy boshqaruv apparatini joriy qilish bilan o'lkani uzoq muddat va ishonchli holda qo'lda ushlab bo'lmaydi. Shuning uchun ularda o'z millati, ya'ni rus millatiga mansub aholini mahalliy xalq orasida aralashtirib yuborish, Turkistonda doimiy yashaydigan rus va slavyan aholini tarkib toptirish kerak edi. Ular bu muammoni O'rta Osiyoga rus xalqining turli tabaqalariga mansub bo'lgan aholining bir qismini ko'chirish yo'li bilan hal qilmoqchi bo'ldilar. Shuningdek, mahalliy xalqning mustamlakachilar hokimiyatiga nisbatan xatti-harakatlarini kuzatib, zarur paytda ahvoldan darhol xabardor qilishlari ham lozim edi. Xullas, rus millatiga mansub bu kishilar chorizm uchun ijtimoiy tayanch qatlam bo'lishi kerak edi.

Shuning uchun ko'chirish siyosatini amalga oshirish Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgan 1867-yildayoq boshlab yuborildi. Rossiya imperiyasi ko'chirish

⁴ Sharafiddinov A., Alimova N. Farg'ona vodiysi chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida (o'quv-uslubiy ko'rsatma). Farg'ona, Super-Print, 2011.22-bet.

⁵ Shamsutdinov R. Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari). Ikkinchi kitob. Toshkent, Sharq, 2010.202-2023-betlar.

⁶ Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, Sharq, 2000.219-bet.

bo'yicha uch yarim asrlik tajribaga ega edi. U Boltiq bo'yi xalqlarini va Qozon, Sibir, Qrim, Astraxan xonliklarini bosib olib, ko'chirishning har xil shakl va uslublarini mukammal egallab olgan edi. Natijada faqatgina maxsus farmoyishlar bilan ko'chirilgan rus qishloqlari aholisiga emas, balki erkin suratda ko'chib boruvchilarga ham katta-katta shart-sharoitlar, pul va boshqa moddiy-ma'naviy yordamlar berildi.

Istilo qilingan hududlarga rus aholisini ko'chirish tashkilotchilarining eng tashabbuskori fon Kaufman edi. U 1875-yilda Avliyoota tumanida dastlabki rus qishlog'ini barpo etdi. Kaufman rus qishlog'ini tashkil etish, uni muhofazaga olish qoidalarini ishlab chiqdi, o'lkaga ruslar kelishini har tomonlama rag'batlantirdi. Uning hukmronligi davrida 8 ta rus qishlog'i vujudga keldi⁷.

1886-yilgi «Nizom» rus aholisini ko'chirib keltirish yo'li bilan o'lkani ruslashtirish harakatini qonuniy mustahkamlab, unga siyosiy tus berdi. Ko'chib keluvchilarga 10 desyatnadan kam bo'lmagan yer ajratish belgilandi. Turkistonga kelib o'rinish va yer-mulkka ega bo'lish huquqi faqat nasroniy dinining pravoslav mazhabidagilargagina berildi. 1886-yilgi Qonunga ko'ra, o'lkaga ko'chib keluvchilarni tanlash va joylashtirish tartiblari belgilandi. «Bo'sh davlat yerlari»ga birinchi navbatda xizmatdan bo'shagan zaxiradagi zobitlar, quyi unvondagi harbiy xizmatchilarning joylashtirilishi alohida ko'rsatildi. Ammo Qonunda «Bo'sh davlat yerlari» deyilganda qanday yerlar nazarda tutilishiga izoh berilmadi. Holbuki, ana shu masala o'lkadagi yer-suv munosabatlariga bevosita aloqador bo'lib, u keyinchalik muammoga aylandi, mahalliy xalqning qat'iy noroziligiga sabab bo'ldi.

Dehqonlar imperiyaning qora tuproqli markaziy hududlaridan yer taqchilligidan qutulish va mustamlaka Turkistonda boyish uchun ham Rossiyadan beto'xtov oqib kela boshladilar. Ular ma'muriyatning ijozatisiz ham o'lkaga kelib o'zboshimchalik bilan tub aholiga qarashli yerlarni egallay boshladilar. 15 yil davomida, ya'ni 1875-1890-yillar ichida Turkistonda 1300 ta oila joylashib, 19 ta rus qishlog'ini tashkil qildi. 1891-1892-yillarda Rossiyada ocharchilik boshlanganda esa Turkistonga ko'chib keluvchilarning soni nihoyatda ko'payib ketdi. Ana shu ikki yil davomida 25 ta rus qishlog'i paydo bo'lib, rus dehqonlarining soni ikki barobar ko'paydi. 1890-yilda Farg'ona viloyatida 5 ta rus qishloqlari mavjud edi. Ularning manzillari ulardagi xonadonlar va istiqomat qiluvchilar haqida quyidagi jadval ma'lumotlar beradi⁸.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, mahalliy aholi bilan rus dehqonlari o'rtasida yer-suv masalasida sug'orish inshootlaridan foydalanish bobida o'zaro to'qnashuvlar kuchaydi. Bu janjallar va to'qnashuvlarning asosiy sababchisi rus dehqonlari edi. Bunday ko'ngilsiz voqeani odilona, tinch bartaraf qilishga uringan ayrim ilg'or

⁷ Ilhomov Z., Xo'jamov M. O'zbekiston tarixi (XVI-XX-asr boshlari) ma'ruza matnlari. Toshkent, 2002.25-bet.

⁸ Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, Sharq, 2000.219-bet.

kayfiyatdagi rus amaldorlari quvg'inga uchratildi. Ko'chib keluvchi ruslar ularni o'lkadan siqib chiqarishi yoki butkul qirib tashlashi darkor». Xuddi ana shunday ruhda ishlab chiqilgan 1889-yil 13-iyuldagi Qonun ko'chib kelgan rus aholisiga imtiyozlar va moddiy yordam berishni belgiladi.

1892-yilda ruslashtirish siyosatida tub burilish boshlandi. Xuddi shu yildan boshlab Rossiyadan o'zboshimcha ko'chib kelgan minglab «kelgindi»larning ma'muriyat ijazati bilan kelganlar qatorida ularga berilgan huquqlardan foydalanishlari mumkinligi e'lon qilindi.

O'z yerlaridan dehqonlarning ketib qolishiga qarshilik qilgan rus pomeschiklari mamlakatda kuchayib borayotgan dehqonlar harakatidan xavotirlanib, «to'polonchi unsurlar» ning Turkistonga ketishiga endi rasman xayrixohlik ko'rsata boshladilar. Mustamlaka o'lkaga ruslarni yuborish masalasi bilan shug'ullanuvchi maxsus idora – «Ko'chirib keltirish boshqarmasi» tashkil qilindi. Podsho Rossiyasi hukumati 90 yillar oxirida rus dehqonlarining kam yerli va yersizlariga «Osiyo Rossiyasida bo'sh yotgan yerlardan» foydalanishga keng imkoniyat yaratdi. Shunday qilib, Podsho hukumati Rossiya dvoryan-pomeschiklari manfaatini ko'zlab, ularni «ichki balo» – kambag'al dehqonlar xurujlaridan saqlash uchun Turkiston yerlarini ularga qurbon qildi. Ichki norozilikni mustamlaka xalq hisobidan hal qilishga urindi.

Xulosa. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi natijasida Farg'ona vodiysi mustamlakachilik siyosatining muhim obyektiga aylandi. Qo'qon xonligining tugatilishi va Farg'ona viloyatining tashkil etilishi bilan mintaqada yangi ma'muriy-boshqaruv tizimi joriy qilindi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan ko'chirish siyosati iqtisodiy va siyosiy maqsadlarga xizmat qilib, mahalliy aholi manfaatlarini cheklash hisobiga olib borildi.

Natijada mintaqaning etnik-demografik tarkibi o'zgardi, yer-suv munosabatlarida keskin ziddiyatlar yuzaga keldi va mahalliy aholi bilan ko'chirib keltirilgan aholi o'rtasidagi ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchaydi. Shu bilan birga, temir yo'l qurilishi, sanoat korxonalarining paydo bo'lishi va savdo aloqalarining rivojlanishi shaharlashuv jarayonlarini jadallashtirdi. Biroq mazkur o'zgarishlar, avvalo, Rossiya imperiyasining strategik manfaatlariga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ilhomov Z., Xo'jamov M. O'zbekiston tarixi (XVI–XX asr boshlari): ma'ruza matnlari. – Toshkent, 2002.
2. Sharafiddinov A., Alimova N. Farg'ona vodiysi chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida: o'quv-uslubiy ko'rsatma. – Farg'ona: Super-Print, 2011.
3. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O. Vatan tarixi (XVI–XX asr boshlari). 2-kitob. – Toshkent: Sharq, 2010.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.